

Анотація

На основе материалов фондов Центрального Государственного исторического архива Украины в г. Киеве, государственных архивов Киевской, Хмельницкой, Житомирской областей и других источников рассматривается предпринимательская деятельность во внутренней торговле Киевской, Подольской и Волынской губерний второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, торговля, Киевица, Подолье, Волынь.

Annotation

On the basis of the materials from the funds of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv), State Archives of Kyiv, Khmelnytsky and Zhytomyr oblasts, as well as on the basis of reviewing literary sources the author highlights the entrepreneurial activities in the domestic trade of Kyiv, Podillya and Volyn provinces in the second part of the XIX th – the beginning of the XXth centuries.

Key words: entrepreneurial activities, trade, Kyiv, Podillya and Volyn.

УДК 94 (477.28) “1905/1907”

**Сергій Тицький
(Київ)**

**БЮРОКРАТИЧНИЙ СЕКТОР У ПРОМИСЛОВІСТІ
М. КИЄВА В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ 1905 – 1907 РОКІВ**

У статті проаналізовано стан фабрично-заводської промисловості м. Києва доби загальноросійської революції 1905 – 1907 рр. Визначено кількісну динаміку промислових підприємств та зайнятої на них робочої сили, міру оснащеності паровими та електричними двигунами. Зроблено спробу визначити частку промислових підприємств бюрократичної власності та їх значення в економіці м. Києва в умовах революційної кризи.

Ключові слова: буржуазна приватна власність, бюрократична приватна власність, промисловість, промислова індустріалізація.

Проблема промислового розвитку м. Києва імперської доби досліджувалася переважно істориками України і, певним чином, істориками Росії радянської доби [2 – 16]. Однак в їх дослідженнях абсолютно домінував квазімарксистський підхід до аналізу промислово-індустріальних та майнових процесів в економічному просторі міста, який не виходив за межі протиставлень феодальний ↔ капіталістичний (буржуазний) та аграрний ↔ промисловий. І до сьогоднішнього дня недослідженим залишається значення бюрократичного сектору в промисловому виробництві м. Києва кінця XIX – початку XX ст.

За джерельну базу статті покладені збірки опублікованих документів і статистичних матеріалів та документи, які зберігаються переважно у фондах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), а також

адрес-календарі м. Києва початку ХХ ст.

З 1890-х рр. в економіці України завершився в основному промисловий переворот і розпочався етап всеохоплюючої промислової індустріалізації, підтримувану технічною революцією. За цих обставин загострилася конкурентна боротьба між підприємцями різних форм власності за фінансові ресурси, нові технології, кваліфіковану робочу силу, ринки збуту своєї продукції. Значна частина підприємств буржуазної форми приватної власності вимушено трансформувалася через акціонування на підприємства бюрократичної форми власності з метою отримати необхідні грошові ресурси для переобладнання і збереження конкурентоздатності.

Напередодні революції основу бюрократичного сектору промисловості м. Києва (окрім казенних підприємств) складала механічний завод товариства «Граф і К^о» (120 робітників), механічний завод сіялок (фабрика) АТ «Фільверт і Федіна» (70 робіт.), дротяно-цвяховий завод Київського АТ (105 робіт.), друкарні АТ «Н.Т. Корчак-Новицький» (116 робіт.), т-ва «Н.Н. Кушнар'ов і К^о» (114 чол.), Києво-Печерської Лаври (78 чол.), т-ва «Печатня С.П. Яковлева» (102 робіт.), пивоварний завод Південно-Руського АТ (56 робіт.), акціонерне т-во «Валентин Єфімов» (135 робіт.), корсетна фабрика торгів. дому «П. Дютоа і К^о» (145 чол.), машинобудівні заводи «Гретера, Криванека і К^о» (800 чол.), Південно-Руського АТ (750 робітників), Дніпровський машинобудівний завод Товариства на вірі «Фадей Іванович Млошевський і К^о» (150 робіт.), майстерня т-ва Пароплавства по Дніпру (300 робіт.), цементний завод з адміністрацією у справах АТ Цементного заводу «Фор» (110 робіт.), завод Т-ва Київського пивоварного заводу (150 робіт.), млин АТ Київського мукомельного млина (150 робіт.), Завод дубильних екстрактів Акціонерного т-ва дубових екстрактів (120 робіт.), цукрово-рафінадний завод Київського т-ва цукрово-рафінадного заводу (1200 робітників) тощо.

Основу буржуазного сектору промисловості міста складала металева фабрика Ф.Ф. Вальтера (100 робітників, 280 днів, без двигуна), ліжкова фабрика Й.І. Лева (38 робітників), машинобудівний завод О.Ф. Термена (90 робітників), меблеві фабрики Йосипа Кімаєра (71 робітників) та Михайла Даболінга (50 робітників), цегляні заводи: Софії Шаврової (173 робітників), Германа Мінута (105 робітників), Михайла Васильовича Ріхерта, 65 робітників), купця Абрама Давидовича Козинського (65 робітників), баронеси О.М. Фіркс (80 робітників), купчихи А.Д. Булижкіної (орендар Я.Б. Козинський) (80 робітників), київського купця Й.М. Зайцева (150 робітників), братів Марциана і Костянтина Гариловичів Зарембських (100 робітників); друкарні: Стефана Шульженка (195 робітників),

«Айзик Овсійович Штерензон» (30 робітників), «Петро Олександрович Григорович-Барський» (81 робітників), «Іван Іванович Чоколов» (120 робітників), «Рудольф Карлович Лубківський» (50 робітників); тютюнові фабрики «Брати Коген» спадкоємців М.А. Когена (800 робітників), «Соломон Коген» спадкоємців М.А. Когена (600 робітників) та київського купця С.Й. Гіза (210 робітників); гільзові фабрики А.І. Дувана (257 робітників), Самуїла Мойсейовича Каракоза (125 робітників) та купця Шльоми Мовшева Гефтера, 70 робітників); ювелірна фабрика Й.А. Маршака (78 робітників), фабрика дерев'яних ящиків Д.Ф. Кетхудова і київського купця Ш. Штереншиса (100 робітників), дріжджово-винокурні заводи: Миколи та Івана Івановичів Соколових (110 робітників, весь рік), «Кирилівський» і «Південно-Руський» купця Й.І. Марра (відповідно: 45 і 90 робітників); пивоварних заводи: Я.В. Ріхерта (40 робітників) і М.В. Ріхерта (60 робітників); сірникова фабрика купця І.Ф. Кузнєцова (100 робітників), красильня купця В.Ф. Детерінга), шкіряний завод В.В. Кабиця (80 робітників) та ін. [див.: 1; арк. 17 – 28].

Окрім того дрібнотоварний, ремісничий під сектор складали 28319 ремісників, з них виготовляли товари для домашніх господарств – 11581, продукти харчування – 2227, одяг – 6764, інше – 7747 (швейних – 513, чоботарень – 135, слюсарних – 119, теслярних – 72, годинникових – 70, пральних – 68 тощо). Вони були зосереджені більше ніж на 1477 ремісничих закладах, або працювали індивідуально. [1; с. XXIII].

Усі великі і середні промислові підприємства, котрі підпадали під відання державної фабрично-заводської інспекції, були розподілені між двома інспекторськими дільницями.

До відання інспектора 1-ї дільниці були віднесені приватні фабрично-заводські підприємства (заклади), розташовані в межах Старокиївської, Лук'янівської, Бульварної, Либідської поліційних частин (дільниць) та сіл Деміївка і Совки Київського повіту, а до відання інспектора 2-ї дільниці – підприємства на території Печерської, Двірцевої, Подільської, Плоської частин, а також підприємства, розташовані на території 1-ї дільниці, а саме: у Бульварній дільниці – механічний завод АТ «Гретер, Криванек і К^о», механічний завод АТ «Південноруський машинобудівний завод»; у Либідській дільниці – машинобудівний завод АТ. «Гермен і К^о» (згодом «А.Х. Бертрана»), Газовий завод, ковальський парк Міської електричної залізниці, Троїцька станція Міської каналізації; у Лук'янівській дільниці – кабельний завод Київського товариства (акціонерного), Дніпровський машинобудівний завод, механічний завод АТ «М.К. Шиманський», дріжджово-винокурний

завод І.І. Чоколова (братів Чоколових) та цукрово-рафінадний завод Київського товариства на Деміївці.

На початок 1905 р. значна частина промислових підприємств, як буржуазної форми власності, так і бюрократичної, у м. Києві перебувала у скрутному становищі.

Враховуючи це Київська губерньська з фабричних і гірничозаводських справ присутність на своїх засіданнях протягом 1905 р. дозволяла тимчасове запровадження понаднормових необов'язкових робіт: 1) 21 лютого 1905 р. на Південно-Руському машинобудівному заводі, на фабриці сіялок АТ Фільверт і Дедіна, на акціонерного товариства машинобудівному заводі Гретера і Криванека терміном до 1 вересня 1905 р., а в ремонтних майстернях Пароплавного товариства з 22 лютого до 1 квітня 1905 р. (у будні дні з 5 1/1 до 7 години 10 хвилин вечора, у неділю – з 7 годин ранку до 2 години дня); 2) у травня 1905 р. – на ковбасних фабриках Бульйона, Аристархова і Поллака, пивоварному заводі Київського Товариства (до 1 вересня 1905 р. по 2 години у будні дні) [24, арк. 3 зв., 4, 8, 9].

Загалом протягом 1905 р. кількість підприємств підпорядкованих у м. Києві та с. Деміївці фабричній інспекції зросла з 126 установ з 12800 робітниками до 127 закладів з 13563 робітниками.

З них на території 1 фабричної дільниці мала 67 підзвітних промислових підприємства з 4962 робітниками. При цьому 2 підприємства протягом року не працювали. Раніше за списками на них рахувалося 117 робітників. У той же час Взято на облік 3 підприємства з 119 робітниками. [21, арк. 46].

За чисельністю робітників ці підприємства поділялися таким чином: закладів з понад 1000 робітників не було, від 501 до 1000 робітників мали 2 підприємства з 1260 робітниками, від 101 до 500 – 12 підприємств з 1708 робітниками, від 51 до 100 робітників – 15 підприємств з 1029 робітниками, від 21 до 50 робітників – 23 підприємства з 744 робітниками, від 20 робітників і менше – 15 підприємств з 220 робітниками [21, арк. 46 зв.].

На цих фабриках і заводах на початку року було 42 постійних парових котли. Протягом року було встановлено ще 1. Окрім того діяло ще 50 парових котлів, а протягом року запущено додатково 2 [21, арк. 46 зв.].

У 1906 р. в м. Києві кількість діючих фабрично-заводських закладів збільшилася несуттєво як у цілому по місту, так і по кожній з фабричних дільниць. При цьому численність працюючих робітників і робітниць по місту і 2-й дільниці скоротилася, а на території 1-ї дільниці – зросла.

Кількість парових котлів на обліку в 1-й дільниці зросла за рік з 43 до

46, бо були задіяні 8 котлів, а знятих не було. Підприємства 2-ї дільниці мали 110 – 111 парових котлів (протягом року встановлено 3 котли і знято з обліку – 2). Загальноміська динаміка використання парових котлів була наступною: початок року – 153, задіяні протягом року – 6, вилучені – 2, на кінець року – 157 [22, арк. 72 зв., 75 зв.].

Однак необхідно зазначити, що наявність на підприємстві парового котла перестала бути надійною гарантією технологічної переваги над конкурентами. У кращих друкарнях використовувалися електродвигуни і, навіть, ротаційні машини. У всіх найбільших тютюнових, усіх гільзових, великих меблевих фабриках також діяли електродвигуни. [2503 арк. 17 – 22].

Всього в місті підзвітні підприємства поділялися за чисельністю робітників наступним чином: понад 1000 – 1 заклад (1571 робітники), 501 – 1000 робітників – 5 закладів (3142 робітників), 101 – 500 робітників – 23 підприємства (3863 робітники), 51 – 100 робітників – 36 заклади (2716 робітників), 21 – 50 робітників – 46 заводи і фабрики (1565 робіт.), менше 21 – 19 заклади (287 робітників).

Завідуючі підприємствами протягом року подали до інспекцій 19 скарг на робітників (відповідно 17 (тут переважали підприємства буржуазної власності) і 2). У свою чергу 1660 робітників подали 614 скарг на керуючих підприємствами (відповідно 757 – 257 і 903 – 357), з яких залишено без наслідків, або запропоновано звернутися до суду 482 скаржникам, вирішено полюбовно скарги 1116 робітників, відмовлено у розгляді через необґрунтованість скарг 62 робітникам. Це було суттєво більше за кількість звернень у дореволюційні роки. Інспектори розглянули 1938 приводів до скарг, з них обґрунтованими визнані 1842, з яких останні розподілилися наступним чином: відмова підприємцями у роботі до завершення строку найму – 189, невірне нарахування зарплати – 340, невідача, затримка зарплати – 310 (в т.ч. 271 випадків у 1-й дільниці), невідача або невдоволення розміром винагороди за втрату здоров'я – 122 (усі на 2-й дільниці) [22, арк.. 73, 73зв., 76, 76зв.]

У 1907 р. на території м. Києва, сіл Деміївки і Совок діяли 131 фабрично-заводський заклад з 13183 робітниками і 249 паровими котлами, з них до 1-ї дільниці належали 67 підприємств з 5025 робітниками і 112 котлами, до 2-ї дільниці – 64 підприємства з 8157 робітниками і 137 котлами [23, арк. 43, 43 зв.]. При цьому розташування фабрик, заводів і мануфактур по фабричних дільницях і поліційних частинах практично не змінилося з 1899 р.

Таблиця 1.

Динаміка фабрично-заводських підприємств та робітників м. Києва у

1905 – 1907 рр., без казенних промислових підприємств (на початок року)

	1905 р.	1906 р.	1907 р.	1908 р.
К-сть закладів	126	127	130	131
в т.ч. не працювали весь рік				
к-сть робітників				
Загалом робітників	12800	13563	13164	13183
в т.ч. чоловіків		10917	10279	...
Жінок	...	2646	2885	...
дорослих	...	12344	11941	...
Підлітків	...	1108	1139	...
Малолітніх	...	111	04	...
[складено і підраховано за: 22, арк.. 72, 75; 2535, арк. 43, 43 зв.]				

Наприкінці революції (1907 р.) фабрично-заводські підприємства поділялися за формами власності приблизно наступним чином.

Серед підприємств легкої промисловості, які виробляли предмети одягу і взуття, було тільки одне підприємство групової власності - Корсетна фабрика «Дютх, П. і К^о», 130 – 149 робітників.

Усі 6 гільзових фабрик належали до буржуазної власності, включно з великими і сучасними підприємствами А. та Х. Дуванів, С. Каракози.

В одній з провідних галузей промисловості міста – поліграфії – зберігалось кількісне домінування закладів буржуазної власності (до бюрократичної власності відносилось лише 4 приватних заклади), серед яких визначну роль відігравали фото-літо-типографія, словолитня і палітурня купця С.В. Шульженка (194 робітники), типографія і фабрика конторських книг Ф.П. Григоровича-Барського (106 робітників). На засадах бюрократичної власності функціонували поліграфічне підприємство Києво-Печерської Лаври (80 робітників), типолітографія і палітурня АТ «Корчак-Новицький Н.Т.», 120 робітників, Типографія товариства друкарської справи і торгівлі у Москві «Кушнар'єв І.Н. і К^о», 109 робітників, типографія С.П. Яковлева (АТ). Окрім того діяли 2 державні, 1 артільна типографії.

Деревообробні і меблеві підприємства, іконописні, музичних інструментів підприємства були малими і середніми за розмінами, мали переважно мануфактурну організацію і залишалися у буржуазній власності (за виключенням невеликої лісопильні Києво-Печерської Лаври). Найбільшими були з них теслярсько-меблевий заклад купця 2-ї гільдії М.І. Доболінга (60 робітників), меблева і шпалерно-декоративна фабрика Й.Й. Кімаєра (68 чол.), Фабрика меблів Й.Ф. Кімаєра (43 чол.), фортепіанна фабрика купця А.В. Стробля (50 чол.),

іконостасна майстерня купця О.І. Мурашка (38 чол.).

У виробництві будматеріалів, котрими забезпечувалися окрім власне Києва також міста і містечка Правобережних губерній, провідне місце займали АТ «Київський цементний завод» (100 робіт.) і АТ Київського цементного заводу «Фор» (116 робіт.). з 17 цегляних заводів до бюрократичного сектору належали один завод акціонерного товариства і завод Києво-Печерської Лаври, а до буржуазної власності – 15 закладів, з яких не менше 4-х керувалися найманими управляючими-менеджерами. Найбільші заводи переували у буржуазній власності.

32 фабрики, заводи та їх рівня майстерні з металообробки, машинобудування, приладобудування розподілялися наступним чином: 10 акціонерних товариств і товариств на вірі, 2 заводи у приватній власності перехідного типу (товариства буржуазного типу), 20 закладів буржуазної власності.

Найбільшими підприємствами бюрократичної власності залишалися АТ Київського машинобудівного і котельного заводу «Гретер і Криванек» (772 робіт.), Дніпровський машинобудівний завод «Млашевський Ф.І. і К^о» (197 робіт.), Товариство механічного, чавуноливарного і котельного заводу «Граф і К^о» (123 (209) робіт.), Ремонтна майстерня Товариства пароплавства по Дніпру та його притокам (119 робіт.), Чавуноливарний і машинобудівний завод Південно-Руського АТ (280 робіт.). Дніпровський машинобудівний завод «Товариство «Венгменський Стефан і К^о» (290 робіт.).

Найбільшими закладами буржуазної власності залишалися машинобудівний і чавуноливарний завод А.Ф. Термена (81 - 171) робіт.), Ювелірна фабрика купця 1-ї гільдії Й. А. Маршака (75 - 81 робіт.), Машинобудівний і чавуноливарний завод Шиманського (53 робіт.).

Протягом досліджуваного періоду з буржуазної власності у бюрократичну перейшов тільки один завод вказаної спеціалізації - Дніпровський машинобудівний завод «Товариство «Венгменський Стефан і К^о», бувший Лук'янівський завод К. Селецького.

Виробництво свічок концентрувалося, головним чином, на заводах, які належали православній церковній бюрократії, миловаріння – у закладах буржуазної власності.

У мукомельній промисловості міста домінувало Київське акціонерне товариство Парового мукомельного млина (151 робіт.), у кондитерській галузі Києва (5 підприємств фабричного і мануфактурного типу) діяли 3 підприємства буржуазної власності, 1 акціонерне товариство, 1 підприємство перехідного типу. Видатна роль належала АТ «Парова фабрика шоколаду і

цукерок «Єфімов Валентин» (145 робітників). Усі 5 ковбасних фабрики і підприємства перебували у буржуазній власності.

Із 7 хімічних підприємств чотири належали до акціонерної та групової власності (в т.ч. три найбільших за кількістю робітників), 3 – до буржуазної.

Тютюнові та гільзові фабрики залишалися у буржуазній власності. Флагманами підгалузі залишалися тютюнова фабрика Мойсея Когена – «Фірма братів Кожен» (750 чол.), тютюново-махорочна фабрика купця 1-ї гільдії Павла Степановича Спиліоті (79 чол.), тютюнова фабрика спадкоємців Й. Егіза (280 чол.).

Серед 9 пивоварних заводів були 1 акціонерне підприємство, 1 групової власності, 1 належало Києво-Печерській Лаврі, 6 заводів – у буржуазній власності. Надільним залишалося Київське товариство пивоварного заводу (160 чол.) [1; стлб. 432, 435. 444, 446, 450, 462, 472].

Протягом 1905 – 1906 рр. страйки відбувалися як на підприємствах буржуазної власності. Так і на підприємствах власності бюрократичної.

Під час січневого страйку 1905 р. тільки робітники заводу Гретера і Криванека домоглися зменшення тривалості робочого дня з 11 годин до 10 годин.

У лютому – на початку березня 1905 р. страйкували фабрика сіялок АТ «Фільверт і Дедіна», цукрово-рафінадний завод Київського товариства, Південно-руський машинобудівний завод АТ, фабрика шоколаду і кондитерська АТ «Валентин Єфімов», 8 типографій (включно типографію АТ «Н.Т. Корчак-Новицький»), Київська теслярська фабрика А.З. Биховського, мукомельня Я. І. Кембера, фабрика металевих виробів Й.І. Лева. Страйкарі взяли за зразок порядки встановлені з початком 1905 р. на російських залізницях і в залізничних майстернях, і відповідно висунули в основному однакові вимоги: скорочення робочого дня до 9 годин, підвищити розцінки і платню, оплата днів хвороби робітників тощо. Окрім того робітники бюрократизованих підприємств вимагали оплачуваної відпустки, безкоштовного лікаря, обрання по цехам робітничих депутатів (старост) тощо [18, арк. 68, 68зв, 72 зв., 77 зв., 78, 78зв., 80, 81 – 84, 86, 86зв., 87, 90 – 94 зв., 99 – 107].

30 квітня – 5 травня 1905 р. страйкували робітники-булочники у булочній і кондитерській спадкоємців Кірхгейм у кількості 49 осіб [18, арк. 115, 115зв., 116зв. – 118].

22 травня 1905 року 70 робітників ливарного цеху фабрики сіялок Неєдлі та Унгермана у Києві припинили роботу і висунули різні вимоги, серед яких була вимога збільшити розцінки заробітної плати до 50%.

Страйк на чавуноливарному заводі Фоми Фомича Неєдлі та Антона

Унгермана тривав до 30 травня, 4,5 дні. Робітники вимагали збільшення зарплати, скасування понаднормових, покращення умов праці. Стали до роботи на попередніх умовах [18, арк. 108, 119].

5 – 6 червня та 1 – 2 серпня 1905 р. страйкувала Київська міська залізниця, включно з ремонтними майстернями.

26 липня 1905 р. робітники парового млина Кельнера припинили роботу, висунувши головним чином вимоги: запровадження 8-годинного робочого дня трьома комплектами робітників, збільшення плати на 20%, 3) скасування штрафів, 4) відпустка для домашніх потреб без вирахувань, 5) розрахунок майстрового і робітника повинен здійснюватися за угодою виборних, 6) робітник і майстровий, котрі прослужили 2 роки, повинні користуватися місячною відпусткою без вирахувань, 7) спілкування з робітниками повне були ввічливим, 8) під час ремонту робочий день не повинен перевищувати 9 годин, включно 1 годину на обід, 9) під час ремонту робота у суботу і на передодні свят припиняється раніше встановленого часу на й годину, 10) заміна посади за ремеслом вищого окладу нижчим повинна задовольнятися попередньою, 11) медична допомога робітникам і майстровим та їх сім'ям і мати медикаменти безкоштовно, 12) запровадити для робітників ощадну касу [18, арк. 120 зв., 123 – 126].

У 1906 р. практично всі страйки на підзвітних інспекції підприємства Києва припали на підприємства буржуазної власності. У січні страйкувало 5 заводів, з них бюрократичної і перехідної власності – 1 (Млошавського і К^о). У лютому страйкував 1 завод буржуазної власності (завод 2Фільверт і Дедина», вдруге після січня). У квітні – 2 заводи буржуазної власності (завод Марра, фабрика братів Коген), у жовтні – 1 підприємство бюрократичної власності (2 цехи фабрики АТ «Соломон кожен вимагали звільнення нового суворого контролера), у листопаді – 1 підприємство буржуазної власності (робітники меблевої майстерні Михайла Даболінга на знак солідарності із звільненим робітником) [19].

Наприкінці липня 1906 р. у Києві страйкував Дніпровський машинобудівний завод «Ф.І. Млошевський і К^о» (з 100 робітників страйкувало 28 4 дні з вимогою звільнити майстра одного з цехів) і Головні майстерні Київської міської залізниці (усі 120 робітників бастували 12 днів з вимогою скоротити робочий день і збільшити зарплату) [20 арк. 25, 26].

Таким чином рівень соціальних стандартів і відповідно соціальних вимог робітництва підприємств бюрократичної власності відрізнявся від вимог і стандартів робітництва буржуазних підприємств більшою

різноманітністю та більшою орієнтованістю на забезпечення якіснішого рівня життя і гарантій виживання при втраті працездатності для себе особисто і для своєї сімей.

* * *

Вищезазначене дозволяє стверджувати наступне.

За доби революції 1905 – 1907 рр. кількісне співвідношення промислових підприємств буржуазної і бюрократичної власності практично не змінилося порівняно з дореволюційним періодом.

Бюрократична власність продовжувала домінувати серед великих підприємств важкої, борошневої, цукрової промисловості, а також у хімічній промисловості міста Києва.

Буржуазний сектор київської промисловості суттєво модернізувався у технологічному відношенні в намаганні вижити у конкурентній боротьбі із закладами бюрократичної власності.

На більшості буржуазних промислових підприємств панували партеналістські відносини власників з робітниками, однак рівень експлуатації останніх був вищим за підприємства бюрократичної власності.

Проблема бюрократизації промислового сектору економіки м. Києва та України в цілому потребує подальшого всебічного вивчення.

Джерела та література

1. Адресная и Справочная книга «Весь Киев» на 1907 г. Издания С.М. Богуславского. – К.: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1907. – 87 с. рекламы. XVIII с., XXXVI с, 573 стлб.
2. Бовыкин В.И. Концентрация промышленного производства в России в конце XIX – начале XX в. // Исторические записки. – Т. 110. – 1984. – С. 154 – 195.
3. Гиндин И.Ф. О некоторых особенностях экономической и социальной структуры российского капитализма в начале XX в. // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 48 – 66.
4. Воронкова С.В. Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения. – М.: Мосгорархив, 1996. – 243 с.
5. История Киева. В 2-х томах / Гл. ред. В.А. Голобуцкий, ред. О.Л. Касименко и др. – Т. 1. – К.: Издательство АН УССР, 1963. – 663 с.
6. Історія Києва: у 3-х томах, 4-х книгах. Переклад з рос./ Голов. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та інш. – Т. 2: Київ доби пізнього феодалізму і капіталізму – К.: Наук. думка, 1986. – 439 с.
7. Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. I. Кн. 2. – К.: Інститут історії України АН України, 2009. – 200 с.
8. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти томах. – Київ. – К.: УРЕ, 1969. – 583 с.
9. Історія Української РСР: У 8 т., 10-ти кн. /Гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. – Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900 – 1917). – К.: Наукова думка, 1978. –

531 с.

10. История Украинской ССР. В 2-х т. 2-е изд. / Глав. ред. кол.: К.К. Дубина и др., АН УССР. Институт истории. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1969.– 835 с.

11. Кізченко В.І. Промисловість Києва в період імперіалізму/ В.І. Кізченко // Український історический журнал. – 1983. – № 3. – С.41 – 47.

12. Лаверычев В.Я. Государство и монополии в дореволюционной России: проблемы вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействия капиталистических монополий в государственный аппарат / В.Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1982. – 200 с.

13. Лаверычев В.Я. Военный государственно-монополистический капитализм в России / В. Я. Лаверычев; Отв. ред. В. И. Бovyкин; АН СССР, Институт истории СССР. – М.: Наука, 1988. – 336 с.

14. Монополистический капитализм в России. – М.: Институт истории АН СССР, 1989.

15. Наумова Г.Р. Мелкая промышленность и развитие капитализма в России на рубеже XIX – XX вв. // Преподавание истории в школе. – 1990. – № 6. – С. – С. 14 – 21.

16. Тарновский К.Н. Социально-экономическая история России. Начало XX века. Советская историография середины 50-х – 60-х годов. – М.: Наука, 1990. – 292 с.

17. ЦДІА України, ф. 574, оп. 1, спр. 564. Звіти фабричних інспекторів і зведений звіт інспекції з нагляду за промисловими підприємствами Київської губернії за 1903 рік. Відомості про розподіл промислових підприємств Київської губ. за групами з вказівкою числа робітників, 12 січня 1904 р. – 11 липня 1905 р., 223 арк.

18. Ф. 574. оп. 1, спр. 905. Про страйки і вимоги робітників Південноруського машинобудівного заводу, Акціонерного товариства «Гретер і Криванек», чавуноливарних заводів, типографій, булочних та інших підприємств у Києві у 1905 р., 12 січня 1905 р. – 10 вересня 1905 р., 196 арк.

19. Ф. 574 Старший фабричний інспектор Київської губернії. Оп. 1. Спр. 1008. Про страйки і вимоги робітників на фабриці сіялок «Фільверт і Дедина», дріжджево-винокурному заводі Марра та на інших Київських підприємствах у 1906 р. – 10 січня 1906 р. – 19 грудня 1906 р. – 14 арк.

20. Ф. 574. Старший фабричний інспектор Київської губернії. Оп. 1. Спр. 1009. Про страйки і вимоги робітників Київської міської залізниці, цукрових заводів Олександрійського товариства в м. Черкасах і м. Матусове і на інших підприємствах Черкаського повіту, Київської губ. у 1906 р. – 1 червня 1906 р. – 8 листопада 1906 р. – 26 арк.

21. Ф. 575. Канцелярія Київського окружного інспектора. Оп. 1. Спр. 410. Зведений звіт про діяльність фабричної інспекції по Київському округу за 1905 р. – 1905. – 51 арк.

22. Ф. 575 Канцелярія Київського окружного інспектора. Оп.1. Спр. 441. Звіти фабричної інспекції Київського округу за 1906 рік. – 27 січня 1907 р. – 294 арк.

23. Ф. 575. Канцелярія Київського окружного інспектора. Оп. 1. Спр. 475. – Звіти за 1907 р. – 74 арк.

24. Ф. 576. Київське губернське у фабричних і гірничозаводських справах Присутність. Оп. 1. Спр. 172. Короткі журнали засідань Присутності. – 1905. – 22 арк.

Аннотация

В статье проанализировано состояние фабрично-заводской промышленности гор. Киева во время общероссийской революции 1905 – 1907 гг. Определена количественная динамика промышленных предприятий и занятой на них рабочей силы, мера оснащённости предприятий паровыми и электрическими машинами. Предпринята попытка определить долю промышленных предприятий бюрократической собственности и их значение в экономике гор. Киева в условиях революционного кризиса.

Ключевые слова: буржуазная частная собственность, бюрократическая частная собственность, промышленность, промышленная индустриализация.

Annotation

The article contains the analysis of the state of factory industry of Kiev during the Russian revolution 1905 – 1907 years. The quantitative dynamics of factories and plants has been shown, the working labor force, measure of equipped by steam-engines and electric machines has been detected. An author gave it a shot to define the stake of factories and plants of bureaucratic property and their value in the economy of Kiev in the conditions of revolutionary crisis.

Keywords: bourgeois private property, bureaucratic private property, industry, factory industrialization.

УДК 334.716.(417) “1985/1991”

**Віктор Шпак
(Київ)**

**УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МАЛОГО БІЗНЕСУ УКРАЇНИ НА
ЕТАПІ ЕКОНОМІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ (1985–1991 РР.)**

У статті автор аналізує умови розвитку малого підприємництва в Україні в останні роки існування СРСР. Аналізується хронологія створення законодавчої бази розвитку підприємницької ініціативи. Висвітлюються основні проблеми на шляху розвитку малого бізнесу.

Ключові слова: підприємництво, малий бізнес, ринок, капітал, економіка.

Становлення в Україні малого й середнього бізнесу – необхідного елемента повноцінного ринку й механізму його саморозвитку – процес складний і суперечливий. Він визначається широким спектром факторів, насамперед економічного й політичного характеру. До 90-х років національну економіку можна розглядати лише в контексті “єдиного народногосподарського комплексу СРСР”, а не як окрему господарську одиницю. Але саме у цей період зароджувалося і набирало оберти мале підприємництво. Досліджуючи його, важливо розглянути всі процеси, що відбувалися в історичній послідовності. Саме це дає змогу дослідити проблему всебічно і системно. Дослідження процесів розвитку малого бізнесу є особливо важливим для країн перехідної економіки і сьогодні, коли економічні і соціальні проблеми продовжують загострюватися. Актуальність